

NAQÍL-MAQALLAR ARQALÍ XALÍQ STEREOTIPLERINI SÁWLELENIWI

(I.Yusupov shıǵarmaları tili tiykarında)

Nargiza Esemuratova,

Ózbekstan Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi,

Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew

institutı tayanış doktorantı

enargiza98@gmail.com

Annotaciya: Til hám mádeniyat múnásibetleri ózinde forma hám mazmun dialektikasın sáwlelendiredi. Til menen mádeniyattıń birligin úyreniw xalıq hám millettıń ruwxıylıǵın, mental dúnyasın, qádiriyatlar sistemasın úyreniw menen tikkeley baylanıslı. Sol sebepli naqıl-maqallardı lingvomádeniy analizlew procesinde xalqımızdın milliy-mádeniy kózqarası hám ruwxıy dúnyası ashıq aydın kózge taslanadı. Bul maqalada naqıl-maqallar xalıq stereotiplerin sáwlelendiriwshi qural sıpatında úyreniledi.

Gilt sózler: stereotip, naqıl-maqallar, mádeniyat, mentalitet, poeziya

Lingvomádeniyattanıwdın úyreniwshi predmeti sıpatında naqıl-maqallar óz aldına ajralıp turadı. Óytkeni, olarda xalıqtın ásirler dawamında toplanǵan tájiriyesi, aqıl-sanasın ózinde sáwlelendiredi. “Maqallar sanada stereotip sıpatında ornasadı, usı tiykarda insan átirapında hám insannın óziniń ishki dúnyasında júz

berip atirgan hádiyselerdi bahalaydı. Tilde barlıqtı bahalawdıń milliy-mádeniy ólshemi sıpatında jasaydı”.¹

Naqıl-maqallar xalıq danışpanlıǵı esaplanıp, onda tariyxıy qáliplesken milliy-mádeniy pikirdiń qısqa bolıwına qaramay, tásir qılıw sheńberi keń boladı. Bul haqqında D.Ashurov tómendegi pikirlerdi keltirip ótedi: “Xalıq naqılları milliy sananıń bir kórinisi sıpatında til biliminiń túrli aspektlerinde analizlenedi. Olarǵa lingvomádeniyattanıwdıń úyreniw obiekti, lingvomádeniy tekst sıpatında qarap, sol aspektte qatnas jasasa, naqıllar mazmunında jámlengen milliy qádiriyat, úrp-ádet hám dástúrlerdi, milliy mentalitetti, xalıqtıń isenimi, tábiyat hám jámiyetke bolǵan múnásibetin, bul xalıqqa tiyisli tariyxıy maǵlıwmatlardı, ulıwma alǵanda, xalıq mádeniyatın qayta jaratıw múmkin”.² Naqıl-maqallardıń quramındaǵı leksemalar hárbir xalıqtıń sanasında mental ózgesheliklerdi belgilewde obiektiv wazıypanı atqarıwı múmkin. Biz bul jumısımızda I.Yusupov dóretpelerinde transformaciyalangan naqıl-maqallarda perzent tárbiyasına baylanıslı stereotiplerdiń sáwleleniwi hám onıń lingvomádeniy áhmiyeti haqqında sóz etemiz.

“Stereotip” terminin eń birinshi márte publicist hám sociolog Uolter Lippman ilimge alıp kirgen bolıp, dereklerge kóre, bul sóz grek tilinen alınǵan bolıp, “stereo” – qattı, “tiroz” – “súwretlew, sáwlelendiriw” mánisin ańlatadı.³

Stereotiplerdiń mental stereotipler, mádeniy stereotipler, sociallıq stereotipler, etnomádeniy stereotipler sıyaqlı birqatar túrleri bar, biraq,

¹ Қаландаров Ш.Ш., Ўзбек лингвомаданий мухитида халқ мақоллари эвфемизацияси. Филол. фан.б.фалс. д-ри. дисс. –Қуқон, 2019. –Б. 11.

² Ашуров Д. “Алпомиш” достонининг лингвокултурологик хусусиятлари. Филол. фан.б.фалс. д-ри. дисс. –Наманган, 2021. –Б.126.

³ Бозоров Х. Ўзбек халқ эртақларининг лингвомаданий тадкиқи. Филол. фан.б. фалс. д-ри. дисс. – Термиз, 2023. –Б.142.

lingvomádeniyattaniwshı ilimpazlardı kóbirek etnomádeniy stereotipler qızıqtıradı.

Mádeniyatlar ortasındaǵı baylanıslarda xalıqlardıń ózine tán stereotipleri kózge taslanadı. Iлимпaz Sh.Usmanova hár túrli xalıqlardıń ózine tán stereotiplerin atap ótip, “Ózbekler miymandoslıǵı, ruslar táwekelshiligi, qazaqlar qaysarlıǵı, túrkler sezimtallıǵı, qıtaylılar aqıllılıǵı, yaponlar múlayımlıǵı, italyanlar qızıǵıwshańlıǵı, inglisler suwıqlıǵı, nemisler tártipliligi menen pútkil xalıq haqqındaǵı stereotiplik kózqaraslardı júzege shıǵaradı” dep keltirip ótken edi.⁴ Usı orında qaraqalpaq xalqına tán bolǵan stereotipler sıpatında aqkókireklik hám sadalıqtı kórsetsek arızıydı. Xalqımız perzentti tárbiyalaw procesinde, mine, usı stereotipti bassılıqqa aladı. Hárdayım ápiwayı, álpayım, aqkókirek perzentti tárbiyalawǵa degen umtılısları seziledi.

Ata-ana barlıq perzentin teńdey kórip, olarǵa tatıw-awızbirshilikli jasawdıń áhmiyetin túsindiriwge háreket etedi. Bul boyınsha xalqımızda “Altaw ala bolsa awzındaǵın aldırar, tórtew túwel bolsa tóbedegini túsirer” naqılı qalıplesken. I.Yusupovtıń tómendegi qatarlarında, mine, usı naqıl transformaciyalanǵanlıǵın kóriwimizge boladı:

Altawsız alalıq jaman,

*Birlesken el dana bolur.*⁵

“Ájiniyaz” librettosınan alınǵan bul qatarlarda xalıq naqılı quramına birneshe ózgerisler kirgizilgen. Birinshiden, shayır naqıldıń ekinshi sınarın túsirip qaldıradı hám dáslepki komponentke ózgerisler kirgizip, jańasha formatta qollanadı. Solay bolsa da, oqıwshı bir qaraǵannan bul qatarlarda transformant naqıldı dárhal sezip,

⁴ Usmanova Sh. Lingvokultururologiya. Darslik. –Toshkent, 2019. –B. 170.

⁵ Юсупов И. Таңламалы шығармалары Үш томлық, III том. –Нөкис: “Билим”, 2018. –Б.261.

aʼlaydi. Ekinshiden, qosıqtıń ekinshi qatarında shayır tárepinen jáne bir xalıq naqılı ózlestirilgen. “Birlesken el ozar, birlespegen el tozar” naqılınıń strukturasına pútkilley ózgeris kirkizip, tek ǵana naqıldın ayırım komponentlerinen utımlı paydalanadı. Solay etip, berilgen eki qatarda eki túrli naqıllardı ózlestirip, pikir tásirililigin támiyinlew ushın bul eki naqıldı bir pútin birlik sıpatında qollanadı.

Awızbirshilik hám óz ara tatıw bolıwdıń áhmiyeti sáwlelengen jáne bir naqıl – “Bólingendi bóri jer” naqılı bolıp esaplanadı. Naqıldan “hárdayım jámiyet penen birge bolıp, birge rawajlanıw kerek”, – degen mánini uǵamız. I.Yusupov “Jılqı jılına” atlı qosıǵında usı naqıldı orınlı paydalanadı:

Jaqsı biler házir hár esli adam,

***Bólinse, bóri jep dúzde qaların.*⁶**

Bunnan basqa da, joqarıdaǵı keltirilgen naqıl-maqallarǵa mazmunlıq tárepten oǵada jaqın keletuǵın “Jalgız attıń shańı shıqqas” naqılı da xalıqtıń kúndelikli turmısında oǵada jiyi jumsaladı. Bul naqıllar strukturalıq-formalıq tárepten bir-birinen pútkilley parıqlanǵanı menen, olardıń bárshesinde ańlatılǵan máni bir: awızbirshilik, tınıshlıq-tatıwlıq bar jerde bereket boladı. Adam balası hámıyshe bir-birine súyenish bolıp, jaqsı-jaman kúnlerde qollap-qollawı kerek.

Lekin jubın jazbas jolǵa bir shıqqan,

***Toplımsız shapqan at tuyaqtan tozar.*⁷**

Keltirilgen misalda xalıq naqılınıń strukturası pútkilley ózgeriske ushıraydı. Biraq, shayır sheberligi nátiyjesinde naqıl mazmunı saqlanıp qalınǵan hám qosıqtı

⁶ Юсупов И. Таңламалы шығармалары Үш томлық. II том. –Нөкіс: “Билим”, 2018. –Б.271.

⁷ Юсупов И. Өмір саған ашықпан...Сайланды шығармалары. –Нөкіс: “Қарақалпақстан”, 1999. – Б. 202.

oqıǵanda oqıwshı “Jalǵız attıń shańı shıqpas” naqılı menen birdey mazmundı ańlaydı. Mısallardaǵı barlıq naqıl-maqallar xalıqtıń pikir almasıw procesinde qollanılıp, ıqsham hám ele de ótkir kóriniste pikirdi jetkerip beriw wazıypasın atqaradı. I.Yusupov olardı qayta islep, qosıqta óz pikirin qısqa, anıq jetkerip beriw ushın orınlı paydalanǵan desek boladı. Shayır óz dóretpelerinde bul naqıl-maqallardan únemli paydalanıp, óz dóretpeleriniń qunlılıǵın asırıp, sonıń menen birgelikte, dóretpelerine milliy koloritti, xalıqtıń mádeniy turmısın sındırıwge erisedi.

Hárbir xalıqtıń ómir tájiriybeleri, obrazlı pikirlewi ózine tán ózgeshelikleri menen naqıl-maqallarda kórinisin tabadı. Solayınsha naqıl-maqallar millettiń milliy xarakterin sáwlelendiriwshi quralǵa aylanadı. Naqıllar – xalıqtıń óz turmısı, basınan keshirgen qıynshılıqları, jıllar dawamında toplaǵan tájiriybeleriniń qısqa hám obrazlı jıyındısı.

Qaraqalpaq xalqına tán bolǵan stereotipler analizlengende miymandoslıq eń dáslep tilge alınadı. Xalqımızdın qonaqqa degen húrmet-izzeti, miymandı ashıq kewli menen kútip alıwı naqıl-maqallarda da óz kórinisin tapqan. Xalqımızda hámıyshe húrmet-izzette bolǵan jáne bir adamlar toparı – bul qonaqlar sanaladı. Qaraqalpaq shańaraqlarında úyge kim kirip kelse de, oǵan húrmet belgisi sıpatında eki qabat kórpeshe salınıp, dasturqan jayıladı. Adamlar eń bahalı, eń jaqsı zatların, meyli ol azıqlıq zatlar, meyli ol tutınıw zatları bolsın, olardı abaylap, jaqsı kúnge, qonaqqa paydalanamız dep saqlap qoyadı. Xalqımız qonaqlardı húrmetlep, “Miyman kelse esikten, ırısqa keler tesikten” dep isengen. Úyge kelgen hárbir qonaq óz nesiybesi menen keledi dep túsiniledi. Bul naqıl I.Yusupov shıǵarmalarında tómendegishe transformaciyalanǵan:

Bizde sóz bar: miyman – ırıs, bereket.

Qonaq kútiw – ziyneti hár adamnıń.⁸

“Kúnshıǵıs jolawshısına” qosıǵında elimizdiń miymandoslıǵın, úrp-ádet dástúrlerin sóz ete otırıp, xalıq naqılı arqalı milliy koloritti puqta túrde oqıwshıǵa jetkerip beredi.

Házirgi til iliminde sóz ustalarınıń dóretpelerinde usılay túrli maqsetlerde qollanılǵan naqıl-maqallardı úyreniw úlken áhmiyetke iye. Óytkeni, naqıl-maqallar tek ǵana danalıq oy-pikirlerdi ańlatıw menen sheklenip qalmastan, xalıq psixologiyası hám pedagogikasın, mádeniyatın tasıwshı xızmetin atqaradı. Naqıl-maqallar ózinde tereń filosofiyalıq hám ádep-ikramlılıq mazmundı sáwlelendiredi.

Milliy-mádeniy qádiriyatlardıń saqlanıwında qaraqalpaq naqıl-maqalları arqalı milliy mentalitetimizge tán bolǵan stereotiplerdiń júzege shıǵıwı áhmiyetli sanaladı. Usınday stereotiplerdiń jáne biri “sabırlılıq” esaplanadı. Qaraqalpaq xalqı qıyınshılıqlarǵa tózimli xalıq bolıp, “sabırlılıq” stereotipi xalıq pedagogikasında oǵada áhmiyetli bolıp sanaladı. Óz urpaqların da ómirdiń oyılı-báalent jolların sabır menen basıp ótiwge tayarlap baradı. Álbette, xalıq naqıllarınıń arasında, mine, usı jaǵdaydı sáwlelendirip, úgit-násiyat qılatuǵın naqıllar barshılıq. I.Yusupov dóretpelerinde bul naqıllardı da ushıratamız:

Sabırlı qul jeter deydi muratqa,

Kim dárt berse, emler ózi jarańdı...⁹

Mısalda eki naqıl qollanılǵan. Birinshisi – “Sabırlı jeter muratqa” naqılı quramı tolıqtırılıp jumsalǵan. Ekinshisi, “Dártti beriwshi de, shıpasın beriwshi de Alla”

⁸ Юсупов И. Өмир саған ашықпан...Сайланды шығармалары. –Нөкіс: “Қарақалпақстан”, 1999. – Б. 41.

⁹ Юсупов И. Хәркимнің өз заманы бар (қосықлар хәм қысса). –Нөкіс: “Қарақалпақстан”, 2014. – Б. 93.

naqılı transformaciyalanıp qollanılğan. Bul eki naqıl da perzentlerimizdi sabırlı hám tózimli, kúshli bolıp erjetiwinde úlken násiyat wazıypasın atqaradı.

Ómirde hárbir adamnıń aldınan qıyınshılıqlar, mashaqatlar shıǵadı. Usınday waqıtta aqıl hám sabır menen háreket etilse, bul kúnler ótip ketedi. Turmısta hárqıylı adamlarǵa dus kelemiz: olardıń arasında jaqsı adamlar da, jaman adamlar da bar. Sonday adamlar bar, ne isleseń de sennen qáte izlewge háreket etip, sırtıńnan ǵıybatıńdı qıladı. Gáp-sózge aralaspaw, al seni ǵıybat qılğan adamlarǵa itibar bermew – kópshilik Shıǵıs xalıqları sıyaqlı qaraqalpaqlardıń da xalıq pedagogikasında ayrıqsha túsindiriletuǵın zatlardıń biri. Bul haqqında “Iyt úrer, kárwan kósher” naqılı qalıplesken bolıp, bul naqıldı kúndelikli turmısta jiyi qollanamız. I.Yusupov dóretpelerinde bul naqıl tómendegishe transformaciyalanǵan:

Iytler úrgen menen kárwan irkilip,

Biymezgil bir jerge qonıp atqan joq.¹⁰

Mısalda naqıldıń quramalı túrde transformaciyalanǵanlıǵın kórip, shayırdıń xalıq naqıllarınan paydalanıw uqıplılıǵına joqarı baha bersek arızıdı.

Tıl – millettiń ar-namısı, xalıqtıń ruwxı, milliy mádeniyat kórsetkishi. Al naqıl-maqallar sıyaqlı tillik birlikler bolsa, milliy mentalitetke tán ádep-ikramlılıq qaǵıydaların ózinde ashıq sáwlelendirip beredi. Mısallardan kórinip turǵanıday, naqıllardıń hár biri milliy xarakterge iye, olarda ásirler dawamında qalıplesken milliy ruwxtaǵı mádeniy obrazlar saqlanadı. Dóretiwshiler, mine, usı naqıllardı shıǵarmalarında qollanıw arqalı óz xalqınıń turmısın, dástúrlerin, milliy atmosferasını jarıtıp beriwge erisedi. Házirgi lingvomádeniyattanıw tarawınıń rawajlanıwı ushın áyne usı milliy mentalitettiń ózine tánligin sáwlelendiriwshi

¹⁰ Юсупов И. Таңдамалы шығармалары Үш томлық. III том. –Нөкіс: “Билим”, 2018. –Б.17.

birlikler – naqıl-maqallardıń lingvomádeniy analizi oǵada úlken áhmiyetke iye. Sonlıqtan, biz kórkem shıǵarmalarda, ásirese, shayırlıq sheberligi, sóz saplaw tájiriybesi menen ajralıp turatuǵın shayır I.Yusupov dóretpelerinde transformaciyalanǵan naqı-maqallardı lingvomádeniy kózqarastan keń masshtabta úyreniw kerek degen pikirdemiz.

Insannıń óz ótmishine, mádeniyatınıń kelip shıǵıw tariyxına bolǵan qızıǵıwshılıǵı onı tildi tereńirek úyreniwge shaqıradı. Mine, usınday biybaha maǵlıwmatlardı ózinde saqlawshı birlikler – naqıl-maqallar sanaladı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, stereotip hár bir xalıqtıń ózine tán oy-sanasın, tili járdeminde xalıq wákilleri sanasına sińdiriliwshi hám de bir xalıqtıń basqa bir xalıqtan ózgesheliklerin ajratıp turıwshı áhmiyetli qural bolıp sanaladı. Sonlıqtan da, stereotip mádeniyatlar aralıq múnásibetlerde girewli orınǵa iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Қаландаров Ш.Ш., Ўзбек лингвомаданий мухитида халқ мақоллари эвфемизацияси. Филол. фан.б.фалс. д-ри. дисс. –Қуқон, 2019.
2. Ашуров Д. “Алпомиш” достонининг лингвокултурологик хусусиятлари. Филол. фан.б.фалс. д-ри. дисс. –Наманган, 2021.
3. Бозоров Х. Ўзбек халқ эртакларининг лингвомаданий тадқиқи. Филол. фан.б. фалс. д-ри. дисс. –Термиз, 2023.
4. Usmanova Sh. Lingvokulturulogiya. Darslik. –Toshkent, 2019.
5. Юсупов И. Таңдамалы шығармалары Үш томлық. III том. –Нөкис: “Билим”, 2018.
6. Юсупов И. Таңдамалы шығармалары Үш томлық. II том. –Нөкис: “Билим”, 2018.

7. Юсупов И. Өмир саған ашықпан...Сайланды шығармалары. –Нөкис:
“Қарақалпақстан”, 1999.

8. Юсупов И. Хәркимнің өз заманы бар (қосықлар хәм қысса). –Нөкис:
“Қарақалпақстан”, 2014.